

PRVO RAZDOBLJE HRVATSKOGLAGOLJSKOG TISKARSTVA
(*Analiza grafije*)

Ivan BAKMAZ, Zagreb

Problematika

Iako »inkunabule svojim sadržajem, općenito govoreći, nemaju što da kažu modernom čovjeku, ni znanstvenom radniku, ni običnom čitaocu«,¹ ipak će se, zbog izuzetne važnosti za kulturnu povijest, problematika vezana za inkunabule naći ponekad u središtu zanimanja javnosti, osobito ako osjetljivo pitanje primata postane dominantno. Tako se dogodilo i na našem prostoru. Problematika oko *Prvotiska* potakla je brojna kontroverzna mišljenja, ali i pojavu nekoliko komparativističkih studija pa s pravom možemo zaključiti da je problematika vezana uz *Prvotisk* pridonijela da oživi naša inkunabulistica u cjelini. S kontroverznim idejama o mjestu tiskanja hrvatskog *Prvotiska* u skladu je i kontroverznost mišljenja o intelektualnoj i ekonomskoj moći glagoljaške sredine: od sumnje u njezinu sposobnost da iznese takav pothvat kao što je tiskanje knjige do isticanja njezine samosvijesti i koherentnosti.

Da bi se razriješila neka ključna pitanja u problematici naših inkunabula, često se pribjegavalo sadržajno-filološkoj analizi, ali se istovremeno upozoravalo da i filološka metoda ima svoje granice, a neki su autori čak aludirali na mogućnost manipulacije filološkim analizama. Složenost problematike nalagala je da joj se priđe s mnogo šire platforme, ali i analiza kulturne i geopolitičke stvarnosti nije bitno pridonijela rasvjetljavanju ključnih pitanja naše inkunabulistike. Autori se uglavnom iscrpljuju u naporu da usklade podatke koje rekonstruiraju ili pronalaze na samim inkunabulama s podacima koje im pružaju povijesni dokumenti. Tako i to proširenje platforme nije moglo istraživače osloboditi skepse jer »pitanje je da li će i svestrana, ali naučna obrada Misala dati definitivan odgovor (ako nam se ne posreći

¹ Š. Jurić, O inkunabulistici i njezinim zadacima u Hrvatskoj, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske* VI, 1-2, Zagreb 1960, 3.

da nađemo na kakav direktan podatak) na pitanje gdje je knjiga štampana«. ² U kontekstu kontroverznih mišljenja i osporavanja rezultata do kojih se dolazilo filološko-povijesnim metodama, analiza grafije hrvatskoglagoljskih inkunabula najednom je zadobila izuzetno značenje. Autori upozoravaju na činjenicu da nedostatak grafijskih analiza onemogućuje svestraniji pristup problematici i ističu nezaobilaznu nužnost da se inkunabulama pristupi i s aspekta grafije. Analiza grafije ne samo da je postala ravnopravna filološkom i geopolitičkom pristupu već se od grafijskih analiza očekuje da razriješe mnoge nepoznanice.

Grafija

Typenrepertorium der Wiegendrucke Konrada Haeblera, iako se pojavio početkom stoljeća, ostao je do danas najpriznatiji, gotovo reprezentativan obrazac pristupa inkunabulama s tehničko-tipografskog aspekta. ³

Haebler ističe da je Robert Proctor svojim *Indexom to the early printed books of the British Museum* (London 1898) stavio inkunabulistiku pred nove zadatke pa će pokušati Proctorove postavke razviti do sistema. Sam će Haebler otvoreno priznati da je samo znanstveno i dosljedno proveo i metodički razradio što je Proctor višestruko koristio.

Koje je to novosti svojim *Indexom* uveo Proctor u inkunabulistiku? Bibliografi i bibliotekari koji su se ranije specijalno bavili inkunabulama prosuđivali su o porijeklu inkunabula koje su same oskudijevale podacima na temelju uspoređivanja. Međutim, to nije bila razvijena i sistemska komparativna metoda, već je opći utisak bio odlučujući kod određivanja izvora pojedine inkunabule. I da paradoks bude veći, ti su bibliografi i bibliotekari gotovo uvijek zahtijevali od svojih sljedbenika da s neo-

² A. Nazor, Osvrt na povijest naših najstarijih štamparija, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske* XIII, 1-2, Zagreb 1967, 8.

³ K. Haebler, *Typenrepertorium der Wiegendrucke*, Halle-Leipzig 1905-1924. Abt. I Deutschland und seine Nachbarländer. Abt. II Italien, die Niederlande, Frankreich, Spanien und Portugal, England. Abt. III Tabellen 1. Antiqua-Typen 2. Gotische-Typen.

graničenim povjerenjem prihvaćaju njihove rezultate koji su se osnivali jedino na takvom općem utisku. O svojim znanstvenim razlozima, ističe Haebler, oni nisu pružali gotovo nikakvih obavijesti i svojim sljedbenicima uopće nisu dopuštali mogućnost preispitivanja. Haebler naglašava da je velika Proctorova zasluga upravo u tome što je prekinuo s takvim tretiranjem nedatiranog tiska. Umjesto više ili manje hipotetskih pretpostavka o izvoru tiskanog djela, tražio je on materijalne dokaze. Što je omogućilo Haebleru da tako opsežnu, gotovo nepreglednu građu svede u sažet i pregledan sistem? Za identifikaciju pojedinog tiskara ili tiskare služe mu samo dva elementa. Svaki pojedini Druckertype karakteriziran je oblikom svojega *M* i mjerom od 20 redaka, ili 10 redaka (kod Missaltypen), ili pet redaka (kod Kanon-Typen). Ali u tim se slučajevima to i posebno naznačuje (10 || = 80 ili 5 || = 93). Prema različitim oblicima slova *M* (registrira 101 oblik slova *M*) Haebler razvrstava i sistematizira sve tiskare gotskog podružja. A mjera 20, 10 ili 5 redaka drugi je odlučujući element identifikacije. Pri identificiranju pojedinog tiska dovoljno je istražiti samo *M* i uz pomoć tabele I utvrditi u koju od 101 grupe to *M* pripada. Ako se utvrdi slaganje i u drugom elementu identifikacije, u mjeri 20, 10 ili 5 redaka proces identificiranja je završen.

Mnogo je teže nego za gotska slova bilo istražiti obilježja razlikosti za staro latinsko pismo. Jer, naglašava Haebler, njegove jednostavne krute forme pokazuju samo usku raznolikost, a velika slova samo iznimno potvrđuju takve osobitosti koje bi omogućavale raspoznavanje određenog tipa. Uopće, Antiquaschrift posjeduje mnogo užu raznolikost nego gotsko pismo, pa je zbog toga potreban i nešto drugačiji postupak kod formiranja grupa. Budući da je i Proctor kod latinskog pisma osobitu pažnju posvetio upravo slovu *Q* i Haebleru se zbog kontinuiteta istraživanja učinilo najprikladnije da glavnu podjelu na grupe izradi upravo na temelju razlikosti forme *Q*.

Ako istražujemo kakav je bio odnos naših inkunabulista prema analizi grafije, vrlo ćemo brzo uočiti da su oni davali prednost svim ostalim aspektima, a za analizu grafije naših inkunabula nisu još osjećali posebnog razloga. Analiza je grafije usputna, svedena gotovo na usputnu bilješku, općeg utiska, s kojim je inkunabulistika već s Proctorom i Haeblerom davno raskrstila. Doduše, ne možemo reći da su oni svoje zaključke izricali s ambicijom da ih sljedbenici prihvaćaju s neograničenim povjerenjem, to su zaista samo uopćene tvrdnje.

Da bismo vidjeli na kakvim se tvrdnjama iscrpljivala analiza grafije, navest ćemo kao primjer što Valjavec piše o pismu u *Kolunićevu zborniku*: »Pismo je u našem zborniku hrvacka uglasta glagoljica navadna u spomenicima XV vijeka. Obična

su pismena, koja nemaju nikakvih rogova, po tri milicentimetra visoka; ali su početna slova u odsjecima puno veća od običnoga pisma u tekstu.«⁴ Kad se radi o glagolj. inkunabulama, tvrdnje su još općenitije. Tako će Jagić o *Prvotisku* reći samo to »da je karakter slova ovog izdanja vrlo lijep, izrađen prema najljepšim pergamenim rukopisima XIV. i XV. stoljeća.«⁵ Jagićevu će tvrdnju vrlo često parafrazirati i ostali naši istraživači. Berčić će izvještavajući o knjigama »kojim se u skorašnje doba u trag ušlo« o senjskom *Misalu* 1494. reći samo: »Tisak i ostalo pokazuju, da ovi misal bi tiskan pismeni gore spomenute tiskarnice po istomu Grguru i u istom gradu.«⁶ Zato Štefanić s punim pravom zaključuje: »Naše su stare štampane knjige vrlo slabo proučene. Osobito osjećamo nedostatak sistematskog razvitka naše knjige sa gledišta bibliografskoga i tehničko-tipografskoga...«⁷

Kako su se otvarali problemi tako se je, doduše, sve više osjećala potreba za analizom grafije, ali će opći utisak još uvijek ostati kao mogući pristup. Uspoređujući slova *Misala* 1483. i *Brevijara* 1491, Kulundžić zaključuje: »Prije svega conspectus generalis slova tog Brevijara (prema reproduciranoj fotokopiji u Cronia-Cinijevoj raspravi) u cijelosti odgovara conspectusu generalisu manjih slova u Misalu iz god. 1483. I taj prvi utisak omogućava da se nabaci hipoteza, da su te dvije knjige izrađene istim slovima, u istoj štampariji.«⁸

Analizirajući grafiju *Misala* 1483, Tandarić će dati obrazac analize koja nastoji posjedovati težinu materijalnog dokaza.⁹ Tandarićeva analiza kao da želi ispuniti osnovni zahtjev Proctora i Haeblera, koji su, kako smo vidjeli, umjesto više ili manje hipotetskih pretpostavki tražili materijalne dokaze. Sve je više uočljivo da se autori prestaju oslanjati na opći utisak i u tom smislu nezaobilazne su i analize M. Pantelić i A. Nazor.

⁴ M. Valjavec, Kolunićev zbornik, Hrvatsko-glagolski rukopis od godine 1486, Djela JAZU, knj. XII, Zagreb 1892, X.

⁵ V. Jagić, Hrvatska glagoljska književnost, B. Vodnik, Povijest hrvatske književnosti, Zagreb 1913, 37.

⁶ I. Berčić, Njnekoliko staroslavenskih i hrvatskih knjiga što pisanih, što tiskanih glagoljicom, kojim se u skorašnje doba u trag ušlo, Rad JAZU, knj. 59, Zagreb 1881, 170.

⁷ V. Štefanić, Jedna hrvatskoglagoljska inkunabula iz god. 1491, Rad JAZU, knj. 285, Zagreb 1951, 53.

⁸ Z. Kulundžić, Kosinj, kolijevka štamparstva slavenskog juga, Zagreb 1960, 88.

⁹ J. Tandarić, Grafički znaci prve hrvatske tiskane knjige, Slovo 14, Zagreb 1964, 110-120.

Slova

Kulundžić tvrdi da *conspectus generalis* slova *Brevijara* 1491. u potpunosti odgovara *conspectusu generalisu* manjih slova u *Misalu* 1483, a tijekom polemike iznijet će i »dosada neuočenu činjenicu da se u *Misalu* nalaze slova ne dvije, kao što se dosada navodilo, nego tri veličine.« Pojedina slova iz kosinjskog *Misala* identificirao sam u ostalim izdanjima glagoljaške stamparije iz njenog perioda u Rijeci, imenito u *Žitiju arhierčov* i u *Mirakulima*. Mađutim to je veoma opsežno pitanje, koje će biti iscrpno obrađeno u trećem dijelu overasprave.¹⁰ Međutim, to pitanje Kulundžić više nije obrađivao, što je i posve razumljivo. J. Tandarić osporio je Kulundžićeve pretpostavke tvrdnjom: »Slova upotrijebljena za tiskanje ...brevijara iz 1491., razlikuju se od slova misala i po veličini i po obliku...«¹¹

Brevijar iz 1493. ima slova jednake veličine, a senjski *Misal* iz 1494. također ima dva tipa slova: »Prva su za 1 mm veća u misalu, a adekvatno tome i širina među redovima kod obje veličine slova, pa izgledaju uža i elegantnija, dok su u *brevijaru* šira pa se čini da su rezana prema nekom starijem rukopisu.«¹²

Uočavamo činjenicu da većina autora tvrdi kako se slova upotrijebljena u glagolj. inkunabulama međusobno razlikuju. Jedino će Kulundžić iznijeti da je slova *Misala* iz 1483. identificirao i u izdanjima riječke tiskare što bi trebalo poduprijeti njegovu tezu o jedinstvenoj glagoljaškoj tiskari.

Haebler napominje da su mnogi nesporazumi nastajali zbog toga jer su u formi *M* mnogi gledali fotografski vjeran odraz u tisku stvarno upotrijebljenog *M*. Da bi se izbjegli upravo takvi nesporazumi, kako smo vidjeli, Haebler na nekoliko mjesta naglašava da nije riječ o vjernoj kopiji tiskanog slova, već da oblik *M* odražava samo u tipičnom obliku neka karakteristična obilježja međusobne razlikosti. A budući da pojedino *M* vrijedi samo kao predstavnik određenog tipa, on nije uzimao u obzir sve varijante iz tiska, prešućivao je beznačajna odstupanja, a znatnija odstupanja opisivao je kao »slično« tipičnom obliku. Na takav je postupak on jednostavno bio prisiljen jer je pred sobom imao golemu građu koju je trebalo sistematizirati. Za got-

¹⁰ Z. Kulundžić, *Glagoljska stamparija XV-XVI stoljeća, Kosinj-Senj-Rijeka, Senjski zbornik 2, Senj 1966, 286-287.*

¹¹ J. Tandarić, *Grafički znakovi našeg Prvotiska, Misal po zakonu rimskoga dvora, Pre-tisak: Zagreb 1971, LXVIII.*

¹² M. Pantelić, *Kulturni ambijent djelovanja Blaža Baromića, stampara glagoljskih knjiga, Senjski zbornik VI, Senj 1975, 35.*

sko je pismo izabrao slovo *M* upravo zbog toga jer se najčešće upotrebljavalo i jer se odlikovalo izvanrednom raznolikošću svojih oblika.

Zbog specifičnosti građe mi nećemo iskazivati karakteristična obilježja međusobne razlikosti oblikom jednog jedinog slova. Mi ćemo raznolikost oblika prikazati pomoću više slova, a kod izbora slova vodili smo se Haeblerovim načelom: nastojali smo izabrati ona slova kod kojih je stupanj razlikosti velik i kod kojih su obilježja razlikosti lako prepoznatljiva. Isto smo tako respektirali i drugo Haeblerovo načelo, pa u svojoj analizi grafije nismo težili da nam slova budu fotografski vjerna kopija u tisku stvarno upotrijebljenih znakova, već smo prvenstveno nastojali predočiti tipične osobine pojedinih znakova i uočiti karakteristična obilježja međusobne razlikosti.

Težište analize usredotočili smo na sljedeće inkunabule:

Misal po zakonu rimskoga dvora, 1483. (*Prvotisak*)

Brvičel po zakonu rimskoga dvora, 1491, Kosinj? (*Brevijar* iz 1491)

Brvičel po zakonu rimskoga dvora, 1493, Mleci (*Baromičev brevijar*)

Misal po zakonu rimskoga dvora, Senj 1494. (senjski *Misal*)

Bukvar (»*Psaltir*«) *Šimuna Kožičića*, Rijeka 1530. (*Kožičićev bukvar*)

Po izabranom korpusu očito je naše nastojanje da istraživanje obuhvati sve poznate i nepoznate glagoljaške tiskare iz prvog razdoblja hrvatskoglagoljskog tiskarstva. Tako je predmet istraživanja bilo izdanje *Misala* 1483. za koje ne znamo gdje je tiskano, izdanje *Brevijara* 1491. za koje pretpostavljamo mjesto tiskanja. Zatim je istraživanje obuhvatilo jedno mletačko i jedno senjsko izdanje. U širem značenju pojam inkunabula obuhvaća i djela tiskana u rasponu jednog stoljeća od evropskog izuma tiskarstva pa je tako predmet našeg istraživanja i *Kožičićev bukvar* iz 1530. Mimoišli smo *Bukvar* (Venecija, 1527) i *Misal Pavla Modrušanina* (Venecija 1528), iako su tiskani ranije, a odlučili se za *Kožičićev bukvar* jer smo željeli da istraživanje obuhvati i jedno izdanje riječke tiskare, osobito zbog teze o fizički jedinstvenoj glagoljaškoj tiskari koja je samo selila na relaciji Kosinj-Senj-Rijeka. Na temelju usporedbe pojedinih grafičkih znakova iz navedenih inkunabula moći će se, nadamo se, izvesti određeni zaključci u svrhu boljeg osvjetljenja problematike hrvatskoglagoljskog tiskarstva. Osobitu smo pažnju usredotočili na promatranje sljedećih glagoljskih slova: *a, g, z, ŷ* (»*đerv*«), *k, s, u, h, c, ê, ju*. Nastojali smo izabrati upravo ona slova koja se odlikuju raznolikošću svojih oblika i kod kojih su obilježja razlikosti lako prepoznatljiva. Potrebno je odmah napomenuti da odabrana slova pokazuju osobito bogatstvo oblika i u rukopisnim kodeksima. Zbog toga ćemo najprije nastojati promotriti koji morfološki raspon susrećemo kod rukopisnih kodeksa da bismo zatim mogli pratiti refleksi tog morfološkog raspona u našim inkunabulama.

- a Glagoljsko **†** svojim oblikom u početku nalikuje križu. Prateći razvoj slova, uočavamo da se crtice na bokovima sve više spuštaju **†** dok slovo nije dobilo oblik **rh**.
- u Znak za glagoljsko slovo **u** oblikovan je od udvostručenog **o**: **99**, s malim potezom na hrptu. Varijacije u obliku na koje nailazimo rezultat su različite stiješnjenosti ili udaljenosti ta dva **o**.
- ju Prejotirano **u** obilježavalo se u glagoljici posebnim znakom: **D**. Tijekom razvoja taj znak doživljava različite promjene **D** > **□** > **▣** > **▤**.
- ê Već rano u glagoljici nalazimo dva oblika: **△** i **▴**, dakle, oblik s oštrim i oblik s tupim vrhom. U hrvatskoj se glagoljici razvio znak **▴**.
- z Glagoljski znak varira u svojim oblicima: **▣** **▣** **▣**. U mlađim se spomenicima opaža tendencija zaoštavanja i produžavanja lijevog dijela znaka: **▣** **▣**.
- s Također varira u svojim oblicima **⦿** **⦿** **⦿**, a tijekom razvoja će se ustaliti hrvatsko ustavno **⦿**.
- g Glagoljski znak sastoji se od dva kružića spojena krivom crtom **∩**. Varijacije u obliku javljaju se zbog nijansiranog prelaženja kružića prema uglatom obliku.
- h Zbog slične strukturiranosti znaka to možemo reći i za glagoljsko **ko**, oblikovano samo jednim kružićem kod kojega također uočavamo tendenciju uglatosti: **ko** **ko** **ko** **ko**.
- c Susrećemo ga u dva osnovna oblika. U starijim je rukopisima šiljato i usko **∨**, a tupi oblik **∨** obilježje je 13. stoljeća.
- m Važno je promotriti i glagoljsko **m**. Prvotno **m** nalazimo u dvije varijante **⦿** i **⦿**. Zbog stiješnjavanja elemenata razvojem se ustanovljuje oblik **⦿** (tzv. oblik tvrđave). Međutim, važno je napomenuti da se takav znak u hrvatskoj glagoljici sačuvao samo u ligaturama **⦿** **ml**, a za samostalno **m** nalazimo već u XI stoljeću latiničko **M**.

U tom se rasponu, uglavnom, manifestira razlikost oblika pojedinih slova.

Donosimo sada tabelu da bismo prikazali u kojim se sve oblicima javljaju pojedina slova u pet promatranih inkunabula. Tabela pregled omogućit će nam da što zornije uočimo karakteristična obilježja međusobne razlikosti. A uočena obilježja međusobne razlikosti omogućit će nam izvođenje daljih zaključaka.

<i>Misal 1483.</i>	<i>Brevijar 1491.</i>	<i>Brevijar 1493.</i>	<i>Misal 1494.</i>	<i>Bukvar 1530.</i>
h	h	h	h	h
z	z	z	z	z
o	o	o	o	o
hp	hp	hp	hp	hp
l	l	l	l	l
o	o	o	o	o
o	o	o	o	o
l	l	l	l	l
o	o	o	o	o
h	h	h	h	h
o	o	o	o	o

Oblici slova u pojedinim inkunabulama

Kod većine znakova uočavamo da se i u rukopisnim kodeksima kao i u inkunabulama ostvaruje sličan morfološki raspon, tj. i kod strukturiranja tiskanih znakova ostvarena su karakteristična obilježja međusobne razlikosti koja susrećemo i kod rukopisnih kodeksa. To ne začuđuje posebno jer je poznato da su slova rezana prema slovima u rukopisnim kodeksima, međutim, više impresionira činjenica da su u strukturi tiskanih znakova sadržane morfološke promjene koje se mogu pratiti kod rukopisnih kodeksa. Kao da je i kod tiskanih znakova ostvaren čitav razvojni kontinuitet. Doduše, ne može se govoriti o strogoj kronološkoj pravilnosti u pojavnosti tiskanih znakova, ali karakteristična obilježja razlikosti ostvarena su i kod naših inkunabula.

- a Kod oblika tiskanog znaka nema većih odstupanja. Inkunabule su poprimile mlađi oblik potpuno spuštenih bokova, a odraz početnog oblika križa † nalazimo samo u inicijalima i velikim početnim slovima.
- u Dvije su okomite crte usporedne ili je jedna zaobljena. Na tom osnovnom obilježju međusobne razlikosti temelje se varijacije u obliku.
- ju Karakteristična obilježja razlikosti kreću se u rasponu od do .
- ê Moguće je odstupanje u stupnju izlomljenosti druge okomite crte : .
- z Kod tiskanog znaka lijevi se elemenat znaka također produžuje i zaoštrava, a negdje se zaobljuje. Ali uočavamo još jedno važno obilježje međusobne razlikosti. Izrazito vodoravna crta koja povezuje lijevi i desni elemenat znaka negdje postaje kosa.
- s Najkarakterističnije obilježje međusobne razlikosti nalazimo u obliku klobuka. Negdje uočavamo plosnat, a negdje visok i okrugao klobuk.
- g Uočljiva su manja odstupanja. Obilježja razlikosti očituju se u varirajućoj uglatosti kružića i različitom stupnju zaobljenosti spojne krive crte.
- h Kod tiskanog znaka uočavamo još jedno obilježje međusobne razlikosti: početna crta ne odstupa mnogo od okomite putanje, a ponegdje je opet izrazito kosa.
- c Kao i kod pisanih kodeksa uočavamo također raspon između dva osnovna oblika i .
- k Uočavamo dva osnovna obilježja međusobne razlikosti: *k* s dva ili s jednim koljenom. Unutar prve varijante uočavamo neka manja odstupanja.
- j Dvije vertikalne linije jesu ili nisu odozgor spojene. Još izrazitije odstupanje susrećemo u *Bukvaru*

Uočavajući tako lako prepoznatljiva obilježja međusobne razlikosti, uočavamo i razlike u obliku tiskanih znakova ili uočavamo sličnost ako su odstupanja mala, neznatna.

Ligature

Ako se dosljedno pridržavamo Haeblerova načela traženja znakova kod kojih su prisutna mnogobrojna i lako uočljiva obilježja međusobne razlikosti, onda ne možemo mimoići ligature. Za analizu grafije glagoljskih inkunabula ligature su vrlo zahvalan materijal jer kod ligatura nije samo prisutno mnoštvo karakterističnih obilježja međusobne razlikosti, već su uočljive i posebne tehnike formiranja ligatura. Ili još preciznije rečeno, kod ligatura su prisutna obilježja međusobne razlikosti kao i kod slova, a povrh toga još su uočljive i različite tehnike formiranja ligatura. Uz tradicionalnu tehniku horizontalnih i vertikalnih ligatura, kako smo vidjeli, kao novost pojavila se Baromićeva tehnika lomljenih ligatura, koju najprije susrećemo u njegovu mletačkom *Brevijaru* iz 1493, a zatim i u izdanjima senjske tiskare. Strukturalne sličnosti u formiranju ligatura uočila je M. Pantelić i u liturgijskom kodeksu, *Brevijaru popa Mavra* iz 1460.

Uz novu tehniku javlja se i jedna nejasnoća: »Nije sasvim jasno da li su ove horizontalne ligature odlivene kao jedan znak, ili su se slijedeća prepolovljena slova dodavala prvom čitavom slovu u malom razmaku tako da ligature izgledaju lomljene a ne vezane... Ali prema vertikalnim ligaturama, koje nisu lomljene, jer bi ih se teže slagalo posebno iznad slova: *M, r, p* čini se da se drugi dio horizontalnih ligatura jednostavno dodavao prvom čitavo ispisanom slovu, na što upućuje i jednaki razmak kod slijedećih nevezanih slova.«¹³ Upravo zbog te lako uočljive razlike u samoj tehnici izvedbe ligatura autori se često pozivaju na ligature kada žele istaći obilježja razlikosti. Tako utvrđuju da se izdanja senjske tiskare razlikuju od ostalih izdanja upravo po bogato razvijenom sistemu lomljenih ligatura, a od tradicionalnih nalazimo samo dva tipa. U riječkim su izdanjima rijetki tipovi lomljenih ligatura, a česti su tipovi tradicionalnih, horizontalnih i vertikalnih, koje nalazimo i u rukopisnoj glagoljici.¹⁴

Najprije ćemo navesti ligature iz promatranih inkunabula, uključujući i *Kožičićev bukvar* iz 1530.

U *Prvotisku* iz 1483. nalazimo sljedeće ligature:

¹³ Ibid., 35.

¹⁴ A. Nazor, Osvrt na povijest naših najstarijih štamparija ..., 9.

𐀀	𐀁	𐀂	𐀃	𐀄	𐀅	𐀆
b+r	v+l	v+o	v+r	v+t	v+o+t	v+t+r

𐀇	𐀈	𐀉	𐀊	𐀋	𐀌	𐀍
g+o	g+r	d+v	e+e	e+ž+e	i+ž+e	i+l+i

𐀎	𐀏	𐀐	𐀑	𐀒	𐀓
k+ž	l+ju	m+ž	m+l	m+o	m+č

𐀔	𐀕	𐀖	𐀗	𐀘
p+v	p+l	p+o	p+r	p+o+d

𐀙	𐀚	𐀛	𐀜	𐀝	𐀞
t+v	t+o	t+r	t+v+r	h+r	ê+ž+e

Ligature iz Prvotiska misala (1483)

Po svojoj strukturi iznenađuje ligatura *kž*. Dok će se u kombinacijama *eže*, *iže*, *êže*, *mž* upotrijebiti samo kvačica da iskaže slovo *ž*, u kombinaciji *kž* susrest ćemo se sa znakom 𐀎 koji je odliven s punim slovom 𐀎. Vidjet ćemo kod ostalih inkunabula da znak 𐀎 omogućava brojne kombinacije, pridodaje se mnogim slovima, a u *Prvotisku* je upotrijebljen samo u kombinaciji *kž*, dakle, u neobičnoj i vrlo rijetkoj kombinaciji. Od svih ligatura najmanje je frekventna, rekli bismo, potpuno je nefunkcionalna, ali će znak 𐀎 kad bude posebno lijevan tvoriti mnoge kombinacije.

Osvrćući se na ligature fragmenta brevijara, Štefanić primjećuje da su ligature u fragmentu dosta rijetke, ali se ipak mogu naći sljedeće: 𐀀 𐀁 𐀂 𐀃 𐀄 𐀅. Kad pred sobom imamo čitav brevijar, Štefanićeva tvrdnja da su ligature rijetke bitno se ne mijenja. Jedino su ligature, a to je posve razumljivo, ipak brojnije. Osvrćući se kasnije na raspravu o brevijaru koju su napisali Cronia i Cini, Štefanić će zaključiti da su tradicionalna kraćenja i ligature, ali poneki detalj u tisku ipak iznenađuje.

Među detaljima koji u tisku iznenađuju navodi i ligaturu *lu*. U *Brevijaru* iz 1491. nalazimo sljedeće ligature:

բ <i>b+r</i>	ւտ <i>v+d</i>	ւո <i>v+o</i>	ւր <i>v+r</i>	ւտ <i>v+t</i>	դւ <i>g+v</i>	դւ <i>g+r</i>
տւ <i>d+o</i>	տր <i>d+r</i>	եւ <i>e+z+e</i>	ււ <i>z+d</i>	տւ <i>z+v</i>	տւ <i>z+o</i>	տւ <i>z+r</i>
ււ <i>i+z+e</i>	ււ <i>i+l+i</i>	ււ <i>l+u</i>	ււ <i>l+ju</i>	ււ <i>l+ju+d</i>	մւ <i>m+l</i>	ււ <i>p+v</i>
ւր <i>p+r</i>	տւ <i>t+v</i>	տր <i>t+r</i>	ււ <i>u+z</i>	հւ <i>h+o</i>	հւ <i>h+r</i>	

Ligature iz Brevijara (1491)

U *Baromićevu venecijanskom brevijaru* iz 1493. susrest ćemo se po prvi put s lomljenim ligaturama. One su vrlo brojne, ali prisutne su i tradicionalne, horizontalne i vertikalne ligature:

աւ <i>a+d</i>	աւ <i>a+z</i>	աւ <i>a+l</i>	աւ <i>a+d+a</i>	բա <i>b+a</i>	բա <i>b+z</i>	բա <i>b+l</i>
բւ <i>b+r</i>	բւ <i>b+r+a</i>	ւտ <i>v+a</i>	ւտ <i>v+v</i>	ւտ <i>v+d</i>	ւտ <i>v+z</i>	ւտ <i>v+l</i>
ւտ <i>v+n</i>	ւտ <i>v+o</i>	ւտ <i>v+r</i>	ւտ <i>v+t</i>	ւտ <i>v+d+a</i>	ւտ <i>v+l+a</i>	ւտ <i>v+r+a</i>
ւտ <i>v+r+z</i>	դւ <i>g+a</i>	դւ <i>g+v</i>	դւ <i>g+d</i>	դւ <i>g+l</i>	դւ <i>g+o</i>	դւ <i>g+r</i>
դւ <i>g+d+a</i>	դւ <i>g+l+a</i>	դւ <i>g+o+z</i>	տւ <i>d+a</i>	տւ <i>d+v</i>	եւ <i>e+d</i>	եւ <i>e+z</i>

etl	e+d+a	e+ž+e	ž+a	ž+d	ž+e	ž+i
z+a	z+d	z+l	z+d+a	i+d	i+ž	i+l
i+d+a	i+ž+a	i+ž+e	i+l+i	f+l	k+a	k+a+l
l+a	l+v	l+d	l+i	l+o	l+t	l+u
l+ê	l+ju	l+ju+d	m+a	m+ž	m+l	m+o
m+l+a	m+o+ž	n+a	o+d	o+ž	o+l	p+a
p+d	p+l	p+o	p+r	p+l+a	p+o+d	p+r+a
r+a	s+a	s+l	t+a	t+v	t+l	t+o
t+r	t+t	t+v+a	t+v+o	t+v+r	t+l+a	t+o+ž
t+r+a	u+d	u+ž	h+a	h+l	c+a	šć+a
š+a	ê+l	ê+l+a	ê+l+a+d	ju+d	ju+ž	

Ligature iz Baromićeva brevijara (1493)

U senjskom *Misalu* također nailazimo na gotovo neograničenu otvorenost kombinacijama.

դիհ	ɑ+ɑ	բիհ	b+a	բն	b+d	բր	b+l	բրիհ	b+l+a	բոհ	v+a
բոս	v+v	բոս	v+d	բոս	v#z	բոս	v+l	բոս	v+t	բոսիհ	v+a+a
բոսո	v+v+d	բոսո	v+d+v	բոսի	v+l+a	բոսի	v+l+ju	բոսի	v+t+a	բոսի	g+a
բոս	g+v	բոս	g+d	բոս	g+l	բոսի	g+d+a	բոս	d+v	բոս	d+d
բոսի	d+v+a	բոս	e+z	բոս	e+l	բոս	e+l+a	բոս	z+d	բոս	z+e
բոս	z+i	բոս	z+l	բոս	z+n	բոս	z+o	բոս	z+u	բոս	z+l+t
բոս	z+a	բոս	z+v	բոս	z+d	բոս	z+l	բոսի	z+v+a	բոս	z+d+v
բոս	z+l+t	բոս	i+z	բոս	i+l	բոս	k+a	բոս	k+l	բոս	l+a
բոս	l+b	բոս	l+v	բոս	l+d	բոս	l+e	բոս	l+i	բոս	l+l

բժբ	l+n	բժն	l+o	բժո	l+t	բժու	l+u	բժս	l+s	բժե	l+é	բժյ	l+ju
բժբհ	l+b+a	բժոհ	l+v+a	բժոս	l+d+a	բժոն	l+o+n	բժոն	l+t+a	բժոն	l+t+v	բժոն	l+ju+d
տհ	m+a	տն	m+n	տո	m+l	տոն	m+a+n+u	տոն	n+n	տոն	o+n	տոն	o+l
քնհ	o+n+a	քնո	o+l+n	քնո	p+a	քնո	p+v	քնո	p+d	քնո	p+n	քնո	p+l
քո	p+t	քոն	p+v+d	քոն	p+v+l	քոն	p+n+a	քոն	p+n+d	քոն	p+n+t	քոն	t+a
տո	t+v	տոն	t+d	տոն	t+n	տոն	t+l	տոն	t+t	տոն	t+v+a	տոն	t+v+n
տոն	t+v+l	տոն	t+d+v	տոն	u+d	տոն	u+n	տոն	h+v	տոն	h+v+a	տոն	h+v+l
չհ	c+a	չո	s+a	չո	s+l	չո	s+l+a	չո	s+l	չո	ju+d	չո	ju+t

Ligature iz Senjskog misala (1494)

U riječkom (Kožičićevu) izdanju *Bukvara* nalazimo ove ligature:

					
<i>b+o</i>	<i>b+r</i>	<i>v+o</i>	<i>v+r</i>	<i>g+o</i>	<i>g+r</i>
					
<i>ž+e</i>	<i>z+r</i>	<i>i+ž+e</i>	<i>k+r</i>	<i>m+ž</i>	<i>m+l</i>
					
<i>n+o</i>	<i>p+o</i>	<i>p+r</i>	<i>t+v</i>	<i>t+o</i>	<i>t+r</i>

Ligature iz Kožičićeva bukvara (1530)

Ligature smo u tabelarnim pregledima nastojali sistematizirati tako da se odmah može uočiti koja se ligatura i u kojem obliku pojavljuje u pojedinoj inkunabuli. Pogled na tabele omogućuje također lako uočavanje sličnosti oblika ili je u karakterističnom obilježju razlikosti lako prepoznati odstupanje.

Komparirajmo najprije *Misal* iz 1483. i *Brevijar* iz 1491. kao dvije najstarije poznate glagoljske inkunabule kao i zbog spomenute teze da su tiskane u jednoj tiskari. Potom ih je možda najuputnije usporediti s ligaturama *Kožičićeva bukvara* da bismo vidjeli unose li se nakon pedesetak godina u tradicionalno formiranje ligatura neke novine. Ligatura *br* pokazuje stanovita odstupanja u svojim oblicima, a novina je kombinacija *bo* koju nalazimo samo kod Kožičića. U strukturiranju ligatura s osnovnim znakom *v* nema većih odstupanja. Ali uočljivo je da je u *Misalu* formirano mnogo više ligatura, uz dvočlane *vo*, *vr* nalazimo i tročlane kombinacije *vot*, *vtr*, dok u *Brevijaru* nalazimo samo dvočlane kombinacije. Zapažamo još jedno odstupanje: samo u *Brevijaru* nalazimo *vd*, a samo u *Misalu* *vl*. U *Bukvaru* su upotrijebljene samo ligature *vo*, *vr*. Zanimljivo je da ostale kombinacije s osnovnim elementom *v* nisu u *Bukvaru* upotrijebljene. Možda upravo zbog toga što su one u *Baromićevu brevijaru* i u senjskoj tiskari prisutne u lomljenoj strukturi, a u riječkom je *Bukvaru* očita velika redukcija lomljenih ligatura. Kao lomljena ligatura prisutna je samo kombinacija *va*. U *Prvotisku* ćemo naći i najviše ligatura s osnovnim elementom *t*, koje se u strukturi gotovo ne razlikuju od ligatura s osnovnim elementom *v*, ali tročlana je samo *tvr*. U *Brevijaru* nalazimo *tr*, *tv*, a u *Bukvaru* još i *to*. Identičnu pojavu uočavamo i kod ligatura s osnovnim elementom *p*. U *Prvotisku* su one opet najbrojnije: *po*, *pv*, *pl*, *pr* i jedna tročlana kombinacija *pod*. (Lomljeno *pl* nalazimo često u *Baromićevu brevijaru* i u senjskim izdanjima.)

Potrebno je napomenuti da su ligature *Brevijara* iz 1491. ne samo nešto malo-brojnije po oblicima već se one i vrlo rijetko upotrebljavaju. Tako će se često na čitavom pojedinom stupcu upotrijebiti samo jedna ligatura, a jedna od najčešćih kombinacija *tv*, čini se, javlja se mnogo češće s odvojenim slovima nego što se javlja u obliku ligature. Ta pojava da se pojedine kombinacije često ne pojavljuju u obliku ligature već su znakovi tiskani odvojeno lako se može uočiti i u ostalim inkunabulama. To s jedne strane dokazuje da su ligature rezane i lijevane kao posebni znakovi, ali i to da su one slagarima često ponestajale pa su oni često prisiljeni upotrijebiti puna slova. U *Prvotisku* uočavamo ligaturu *dv* koju ne nalazimo u *Brevijaru* iz 1491, ali u njemu nalazimo ligature *dr*, *do*, *ho*, koje ne nalazimo u *Prvotisku*. Tako smo manje-više iscrpli tradicionalne ligature za koje nisu toliko značajna odstupanja u obliku već u činjenici da se negdje pojavljuju, a negdje ne pojavljuju uočavamo jedino odstupanje.

Obratit ćemo sada posebnu pažnju na ligature koje su nam se učinile zanimljive s jednog drugog aspekta. Ako promatramo ligature s osnovnim elementom *g*, uočavamo u *Brevijaru* iz 1491. ligaturu *gv* koja uopće nije karakteristična za tradicionalan način formiranja ligatura pa je vjerojatno zbog toga ne nalazimo ni u *Prvotisku* ni u *Bukvaru*, već u senjskom *Misalu* iz 1494. kao lomljenu ligaturu.

A u *Brevijaru* 1491. nalazimo čitavu skupinu takvih ligatura koje su, čini se, uobičajenije za Baromićevu tehniku lomljenih ligatura nego za tradicionalnu tehniku formiranja ligatura. Uz već spomenutu kombinaciju *gv*, a prije toga i *vd*, *lu* u *Brevijaru* iz 1491, doduše rijetko, ali ipak nailazimo i na kombinacije *žd*, *zv*, *už* u tradicionalnom nelomljenom obliku, a te ćemo kombinacije u gotovo identičnoj strukturi, ali lomljenoj tehnici kasnije često susretati u *Baromićevu brevijaru* i izdanjima senjske tiskare. I ligatura *vl*, koju u *Prvotisku* nalazimo u tradicionalnoj tehnici, daleko je karakterističnija za Baromićevu tehniku lomljenih ligatura. Uočavamo nadalje da u *Prvotisku* nisu upotrijebljene ligature s osnovnim elementom *z*, dok u *Brevijaru* 1491. nalazimo čak tri oblika: *zr*, *zo*, *zv*. Kao posebnu zanimljivost možemo navesti da je u *Prvotisku* upotrijebljena ligatura *mo* koja će opet biti upotrijebljena tek u *Baromićevu brevijaru*. Samo u *Prvotisku* nalazimo ligature *kž*, *eže*, *ee* a samo u *Bukvaru* ligature *ko*, *no*. U *Bukvaru* nalazimo i lomljene ligature *va*, *la*, što dokazuje da je iskustvo senjske tiskare bilo poznato, ali iznenađuje da lomljene ligature nisu mnogobrojnije. Također zapažamo da se riječka tiskara vratila upotrebi oblika tvrđave za ligature *ml*, *mž*, iako te ligature u senjskim izdanjima nisu bile u upotrebi.

Lomljene ligature

Pošto smo razmotrili tradicionalne ligature *Prvotiska*, *Brevijara* iz 1491. i *Kožičičeva bukvara*, osvrnut ćemo se i na lomljene ligature venecijanskog *Baromićeva brevijara* i senjskog *Misala*, također Baromićeva, jer se zna da je Baromić bio duša i senjskog izdanja. U strukturiranju lomljenih ligatura nema bitnih razlika, odstupanja su jedino uočljiva u obliku znakova, što je posve razumljivo s obzirom da su to različita slova.

Postoji ipak bitna razlika. Dok se u *Baromićevu brevijaru* u svojoj punoj vrijednosti upotrebljavaju i vertikalne nelomljene ligature, u senjskom se *Misalu* one ne zamjećuju. Sva je kreativnost slagara podređena novoj tehnici lomljenih ligatura. O. Ásbóth novost nove tehnike karakterizira ovako: »... es werden nicht 2 Buchstaben beim Schneiden derselben eng mit einander verbunden sondern man hat halbe Buchstabenbestandtheile, die in solchen Fällen dem ganzen Buchstaben nach, seltener vorgedruckt werden.«¹⁵ O. Ásbóth zaključuje: »Dass dies ein entschiedener Fortschritt in der Technik war, lässt sich gar nicht bezweifeln.«¹⁶

Spomenuli smo već i jednu nejasnoću koja se javlja s novom tehnikom. Postavlja se pitanje jesu li ligature odlivene kao jedan znak ili su se prepolovljena slova dodavala iza, odnosno ispred punog slova. M. Pantelić zaključila je analogijom prema vertikalnim ligaturama, koje nisu lomljene jer bi se teže slagale iznad slova, da se drugi dio horizontalnih ligatura jednostavno dodavao čitavom ispisanom slovu »na što upućuje jednaki razmak kod slijedećih nevezanih slova«.

Čini nam se da ima nekoliko razloga zbog kojih možemo smatrati da lomljene ligature nisu odlivene kao jedan znak. Ako analiziramo strukturu brojnih kombinacija, primijetiti ćemo da se punim slovima najčešće dodaju prepolovljena slova, zovimo ih jednostavno grafičkim znakovima jer značenje dobivaju tek u kombinaciji s punim slovima: h, ꝥ, ꝑ, ꝓ, Ꝕ i tako se dobivaju brojne dvočlane, tročlane, pa čak i četveročlane ligature. Pretpostavljamo da je uz puna slova bio odliven i velik broj navedenih znakova pa je slagar kod stvaranja kombinacija imao velike mogućnosti i neograničenu slobodu, samo s pet znakova strukturirao je brojne kombinacije. Čini se da ligature strukturira prema situaciji, a ne prema nekom utvrđenom pravilu. U strukturiranju kombinacija nije više odlučujuće samo pitanje prostora kao

¹⁵ O. Ásbóth, Das zu Zengg im Jahre 1494 gedruckte glagolitische Missale, Archiv für slavische Philologie, Jg 19 (1897), 219. Prilikom rezanja dva slova više neće biti jedno s drugim usko spojeno, nego će se u takvim slučajevima pola slova dodavati čitavom slovu ili će, rjeđe, biti otisnuto ispred punog slova.

¹⁶ Ibid., 220. Ne treba sumnjati da je to bio odlučujući napredak u tehnici.

kod pisara rukopisnih kodeksa, već je isto tako važno koji slobodni znakovi stoje slagaru na raspolaganju. Zbog toga se i događa da se uz standardne ligature, koje se i inače javljaju, susrećemo i sa »slučajnim« ligaturama, kao sa ligaturom $\mathfrak{S}\mathfrak{P}$ na kraju retka ili posve neuobičajenom $\mathfrak{P}\mathfrak{P}$.

Čini se da je u kasnijim senjskim izdanjima još sustavnije provedena tendencija dodavanja grafičkih znakova \mathfrak{h} , \mathfrak{b} , \mathfrak{p} , \mathfrak{u} , \mathfrak{b} punim slovima. Tako će se u *Transitu sv. Jerolima* iz 1508. naći znakovi \mathfrak{p} , \mathfrak{b} , \mathfrak{u} , \mathfrak{b} u kombinaciji s punim slovom \mathfrak{h} , a takve kombinacije nismo mogli pronaći u senjskom *Misalu*. Nalazimo samo kombinaciju \mathfrak{hh} koju međutim ne nalazimo u *Transitu*. Iako je uz okrugli \mathfrak{R} bilo teško dodavati slova, u *Transitu* zapažamo i kombinacije punog slova \mathfrak{R} s grafičkim znakovima \mathfrak{h} , \mathfrak{b} , punog slova \mathfrak{b} sa znakovima \mathfrak{h} , \mathfrak{p} , kao i punog slova \mathfrak{h} sa znakovima \mathfrak{b} , \mathfrak{h} .¹⁷ Sve to govori da se u kasnijim senjskim izdanjima proširivao krug punih slova kojima su slagari dodavali spomenute grafičke znakove. Kombinacije su u senjskom *Misalu* ipak brojnije nego u *Transitu* zahvaljujući brojnim tročlanim pa čak i četveročlanim ligaturama. Kao što vidimo, mogućnosti su slagara u formiranju kombinacija zapravo neograničene. Kao da se pred tiskarom otvorila sloboda stvaranja kombinacija kojom je raspolagao i pisar rukopisnih kodeksa. Da su lomljene ligature bile odlivene kao jedan znak, taj bi raspon raznovrsnih oblika bio mnogo uži. Lijevanje ligatura kao jednog znaka imalo bi smisla samo za najfrekventnije kombinacije. Takav bi postupak zahtijevao da se na iskustvu rukopisnih kodeksa odrede najfrekventnije kombinacije pa da se zatim lijevaju kao jedinствени znakovi.

Grafijska bi slika senjskog *Misala* tada bila daleko uniformiranija, mogućnosti kombiniranja bile bi daleko uže, ne bi izlazile iz okvira tradicionalne tehnike. Upotrebna frekvencija bila bi odlučujuća kod lijevanja fiksnih znakova, a smisao nove tehnike i jest u tome da proširi mogućnosti kombiniranja pojedinih znakova, da slagaru, na neki način, vrati slobodu i kreativnost pisara rukopisnih kodeksa. I možda nije slučajno da nam se na prvi pogled senjski *Misal* učini rukopisnim kodeksom.

U tom se kontekstu samo od sebe nameće pitanje: ako je nova tehnika, Baromićeva tehnika lomljenih ligatura, bila odlučujući napredak u tehnici u koji ne možemo sumnjati, zašto je ipak u kasnijim izdanjima prisutan povratak tradicionalnim rješenjima? Čini se da je to bio napredak u smislu o kojem smo govorili, u smislu otvaranja prostora stvaralaštvu i mogućnosti stvaranja brojnih kombinacija, ali kao da se ta nova težnja nije mogla dovesti u suglasje sa samom tehničkom izvedbom, pa je možda upravo zbog toga uslijedio povratak tradicionalnim rješenjima. Suženje

¹⁷ U doktorskoj disertaciji o *Transitu sv. Jerolima A. Nazor* obradila je i grafiju spomenutog djela. Njezin popis ligatura iz *Transita* donosi M. Bošnjak u *Slavenskoj inkunabulistici*, 71.

mogućnosti kombiniranja znakova donosi veću uniformnost znakova, a uniformnost znakova u postojećim tehničkim uvjetima omogućavala je veću grafičku dotjeranost sloga. Formalna pravilnost i ljepota znakova kao da je postala prvi zahtjev, zbog toga se ponovo vraća tvrđava *m*, zbog toga će tiskari ponovo posegnuti za uskim izborom tradicionalnih horizontalnih i vertikalnih ligatura koje nisu lomljene. A možda je povratak tradicionalnim rješenjima uslijedio i zbog toga što se širio krug korisnika glagoljaške knjige.

Skraćenice

U *Prvotisku* su upotrijebljene sljedeće skraćenice:

𐛀 𐛁 𐛂 𐛃 𐛄 𐛅 𐛆

Primjećujemo da će se nadredno *t* upotrijebiti čak u tri kombinacije, a nadredno *s* u dvije kombinacije. U drugoj je kombinaciji nadredno *s* također iznad slova *p*, samo što je pri tome *p* podvostručena osnovna linija. U *Brevijaru* iz 1491. javljaju se sljedeće skraćenice: 𐛂 𐛃 𐛄 𐛅. Nadredno će se *t* također upotrijebiti u tri kombinacije, ali u odnosu na *Prvotisk* uočavamo i odstupanja: skraćenicu 𐛄 ne nalazimo u *Prvotisku*. Ali isto tako u *Brevijaru* iz 1491. ne nalazimo skraćenice *s* nadrednim *s*.

U ostalim inkunabulama upotreba skraćenica osjetno je reducirana. Dok se u *Baromićevu brevijaru* iz 1493. i *Kožičićevu bukvaru* upotrebljavaju 𐛄 i 𐛅, u senjskom se *Misalu* upotrebljava samo 𐛄. Kod skraćenica, dakle, kao karakteristično obilježje razlikosti uočavamo pojavu da se broj skraćenica sve više reducira.

Inicijali

Haebler zahtijeva da težište bude na ispitivanju slova, jer je iz tiskarske prakse poznato da su inicijali i drvorezi često bili načinjeni samo za pojedini tisak pa su zbog toga putovali od ruke do ruke, jer putovanja su, kaže Haebler, bila mnogo prihvatljivija za izdavača nego mijenjanje vlastitog tiskarskog inventara. U razvijenim tiskarskim centrima to je, čini se, bila uobičajena praksa pa Haebler s pravom želi upozoriti da inicijali ne mogu biti odlučujući kod identifikacije pojedine tiskare i tiskara, te zbog toga polaže težište na ispitivanje slova. Pogledajmo sada kakva je situacija s inicijalima u promatranim glagoljskim izdanjima.

U *Prvotisku* inicijali nisu tiskani, ali je za njih ostavljen prostor u visini dva, tri ili čak četiri retka. U primjerku *Prvotiska*, koji je doživio i reprint izdanje, taj je prostor ponegdje ispunjen inicijalima, koji su se, međutim, unosili rukom, pa zbog toga i nose ponegdje obilježja inicijala iz rukopisnih kodeksa, vrlo su kićeni, s elementima pletera i s ukrasnim elementima kod podvostručenih osnovnih linija. Pone-

kad je u samom retku ostavljen prostor i za nešto veće početno slovo.

U *Brevijaru* iz 1491. otisnuti su većinom glagoljski inicijali u visini dva retka. Latinski inicijali vrlo su rijetki.

Inicijali iz Brevijara (1491)

Ostavljen je prostor i za veće inicijale u visini sedam redaka. Tiskani inicijali, jasno, ne posjeduju obilježja rukopisnih inicijala, mnogo su skromniji po svom izgledu. Kod *Brevijara* iz 1491. tip inicijala teško da se udaljava od Haeblerove karakterizacije »kahl«, inicijali pokazuju jednostavne osnovne linije i izvan njih, kao i unutar njih gotovo da nema nikakvih ukrasnih elemenata. Pojedini inicijali bliži su tipu »einfach«: osnovne su linije doduše jednostavne, ali na pojedinim inicijalima ipak nalazimo ukrasne elemente. Najčešće susrećemo tip koji je Haebler označio kao »doppelte«: jedini su ukrasni elementi, zapravo, samo podvostručene osnovne linije, a kod pojedinih slova prostor je između podvostručenih linija ispunjen.

U *Baromićevu brevijaru* iz 1493. također ne nalazimo otisnute veće inicijale. Ali kod manjih inicijala uočavamo odstupanje u odnosu na *Brevijar* iz 1491. Manji inicijali uglavnom su latinski u visini dva retka.

Inicijali iz Baromićeva brevijara (1493)

Kasnije ćemo slične latinske inicijale, također u visini dva retka, ali nešto većeg formata, susresti i u senjskoj tiskari. Glagoljski inicijali kojih ima daleko manje također »u svom duktusu imitiraju latinička slova kaligrafije svog vremena, s karakterističnim duktusima gušćjeg pera u oblicima krugova i polukrugova, s markantno zadebljanim lukovima... Ti inicijali ne nalaze se u dosada nam poznatim kosinjskim izdanjima ali se nalaze u svim poznatim nam senjskim i riječkim izdanjima...«¹⁸ A. Nazor pokazat će kako riječki i senjski inicijali nisu identični znakovi: »Što se tiče latiničkih inicijala, u senjskim se izdanjima nalaze ovi: B, D, G, M, N, O, P, R, S, U i V (inicijal R u senjskim se izdanjima češće upotrebljava na mjestu K). Od glagoljskih inicijala nalaze se ovi: A, G, E, Z, Ž, I, L, S, Š, T, U, H, Č, ŠĆ. (U *Misahu* inicijal ŠĆ okrenut obrnuto dolazi umjesto inicijala jat jedan put.) U riječkim pak izdanjima nalaze se ovi latinički inicijali: A, B, C, E, G, I, K, L, M, N, O, P, R, S, T, U, a od glagoljskih: Ž, Z, U, F, H, Č, Š, Ê (jat) JU. Dakle, senjska štamparija bila je siromašnija latiničkim inicijalima, a bogatija glagoljskim nego riječka. To znači da riječka nije mogla preuzeti latiničke inicijale iz senjske štamparije – bar

¹⁸ Z. Kulundžić, *Glagoljska štamparija XV-XVI stoljeća ...*, 206.

ne one koje ne nalazimo u senjskim izdanjima. Riječka je štamparija, naprotiv, nešto siromašnija glagoljskim inicijalima, i oni koji su zajednički senjskim i riječkim izdanjima razlikuju se po detaljima, koji pokazuju da riječki i senjski inicijali nisu identični znakovi... latinički inicijali u senjskim i riječkim izdanjima istoga su stila – to su tzv. pune lombarde... to je tada bio standardni tip latiničkih slova, koja su se međusobno razlikovala po veličini i u obliku po detaljima¹⁹

Inicijali iz Senjskog misala (1494)

¹⁹ A. Nazor, Osvrt na povijest naših najstarijih štamparija ..., 9.

B U D I M O

D R L

Inicijali iz Kožičićeva bukvara (1530)

Dok smo se u prvim inkunabulama susretali samo s ostavljenim, neispunjenim prostorom za veće inicijale koji je ponegdje, doduše, bio ispunjen rukom iscrtanim inicijalima, u senjskom ćemo *Misalu* naći otisnute i veće inicijale. »Misali, svečane knjige, koje su se stavljale na oltar, bile su bogatije ukrašene od brevijara. I senjski misal ima 4 vrste inicijala koji su otisnuti na 10 mjesta. To su inicijali B, V (ovaj posljednji u latinskom i glagoljskom obliku) koji najčešće dolaze u tekstu i S ... Za B je ostavljen prostor u visini od 6, a za ostale 5 redaka. Neki ostavljeni prostori ostali su bez otisnutih inicijala. Inicijali su oblikovani od poznatih starijih i novijih elemenata iz rukopisa: pletenica, palmeta, polupalmeta povezanih prstenima i čvorovima. Oblikovanje i debljina pletenica, palmeta i odebljelih crta gotovo su jednaki izvedbi inicijala u Mavrovu vrbničkom brevijaru, samo što su izostala neizvediva vlakna (vriježe) sa strane inicijala.«²⁰

Haeblerova skepsa prema istraživanju inicijala i njegovo upozorenje da inicijali ne mogu biti odlučujući kod identifikacije pojedine tiskare i tiskara pokazala se um-

²⁰ M. Pantelić, *Kulturni ambijent djelovanja Blaža Baromića ...*, 36.

jesnom i kod naših inkunabula. Ne možemo, doduše, tvrditi da su se inicijali posuđivali, kao što je to bio slučaj u razvijenim tiskarskim sredinama, ali zbog velike sličnosti između inicijala iz *Baromićeva brevijara* sa senjskim i riječkim inicijalima (iako to nisu identični znakovi, već samo znakovi istog stila) zbog velike sličnosti, dakle, ne uočavamo takvo karakteristično obilježje međusobne razlikosti koje bi nam omogućilo da samo na temelju inicijala identificiramo pojedinu tiskaru ili tiskara. Sumarni pregled inicijala u promatranim inkunabulama mogli bismo završiti tvrdnjom da najkarakterističnije obilježje međusobne razlikosti kod inicijala nalazimo upravo u odnosu glagoljskih i latiničkih inicijala. Dok su u *Brevijaru* iz 1491. otisnuti većinom glagoljski inicijali, u kasnijim će se izdanjima sve više unositi latinički inicijali prema tadašnjem standardnom tipu latiničkih slova, tzv. pune lombarde. A od glagoljskih inicijala u *Bukvaru* ćemo naći samo H i Z.

Znakovi

Kod pojedinih inicijala nalazimo sljedeće znakove za početak naslova ili novog sadržajnog odlomka:

- ☉ — *Prvotisak* iz 1483.
- ☉ — *Brevijar* iz 1491.
- ☉ — *Baromićev brevijar* i senjska izdanja
- ☉ — Riječka tiskara

Od svih posebnih znakova navedeni znakovi za početak naslova ili novog sadržajnog odlomka po svojoj važnosti zauzimaju posebno mjesto, velika su pomoć kod identificiranja pojedinog tiska. Osim znakova za početak novog sadržajnog odlomka ili naslova koji se po obliku razlikuju, u svakom pojedinom izdanju nalazimo, naime, ponešto modificiran osnovni oblik, u *Prvotisku* je upotrijebljeno i šest drugih posebnih znakova.

»Od posebnih znakova upotrijebljena su i latinska slova C i S, ali samo u tekstu Muke, zatim znak ☉ kao oznaka za početak novoga liturgijskog teksta, prije uvodne rubrike. Na određenim mjestima u misalu (npr. u tekstu kanona, u molitvama različitih blagoslova), kao upozorenje svećeniku da molitveni obrazac treba popratiti križanjem, nalazimo znak križa (+). Katkada na koncu retka stoji i znak \, koji nema druge funkcije nego da ispuni prostor. Kao poseban znak nalazimo još samo točku, koja u tekstu s većim slovima stoji na polovici visine retka, a u tekstu s malim slovima na donjoj liniji. Ukupno dakle 6 znakova za posebne oznake i interpunkcije.«²¹

²¹ J. Tandarić, *Grafički znakovi našeg Prvotiska ...*, LXVII.

Međutim, kao karakteristično obilježje međusobne razlikosti možemo navesti da će se upotreba ostalih znakova u kasnijim izdanjima znatno reducirati, gotovo do interpunkcijske točke. Tako ćemo u senjskom *Misalu* pored osnovnog znaka za početak naslova ili novog sadržajnog odlomka uočiti i nekoliko kombinacija točke i crtice. Znak crtica, dvotočka, crtica (—:—) kao stilizirani križ, pa dvotočka koja je i ovdje znak za stanku, a na kraju će se retka dodavati onoliko točkica koliko je potrebno da se ispuni redak. U *Brevijaru* iz 1491. također je prisutna dvotočka kao znak za stanku i točka koja se otiskuje u sredini retka. U *Kožičićevu bukvaru* ćemo opet naići na više posebnih znakova. Na početku teksta, pred azbukom, nalazimo križ. Na kraju ćemo retka ponekad naći znak // koji više ima funkciju da ispuni prostor nego da označi rastavljanje riječi. Dvotočka je oznaka za stanku, a na kraju se rečenice upotrebljava točka.

Mjera

Pored svake forme M (101 tip) nalazimo u *Typenaufzählung* i brojku koja označava mjeru 20 punih redaka ili 10 redaka kod Missaltypen. Iako su popisu tiskarskih slova dodavani još i podaci o upotrijebljenim inicijalima, oznakama odjeljka, drvorezima i sigetima, po Haebleru to su dva osnovna elementa identifikacije. Dakle, da bi se tisak u nekoj novopronađenoj, dotada nepoznatoj inkunabuli identificirao kao određeni tip, nije dovoljno potpuno slaganje samo u obliku M, već i u mjeri 20 ili 10 redaka. Zbog različitog ponašanja papira u različitim uvjetima toleriraju se samo neznatna odstupanja u mjeri da bi se određeni tisak identificirao kao određeni tip. Katkad se događa da je pojedini tip tiska predstavljen samo oblikom M i mjerom 20 ili 10 redaka, bez znakova za stupce i bez inicijala. U tom se slučaju, kaže Haebler, moramo zadovoljiti postojećim podacima, možemo samo preispitati slažu li se vrijeme, jezik i neke druge osobine tiska s ispitivanom tiskarom.

Naši su autori uglavnom mjerili slova, a kada u pojedinoj inkunabuli nalazimo slova različite veličine, isticali su da to bitno ne utječe na broj redaka u stupcu. »Visina retka, tj. slova koja ne prelaze gornju ni donju crtu, u našem je fragmentu otprilike kao i u Torresanijevim izdanjima, tj. oko 1,5 mm. Slova koja prelaze gornju crtu (na pr.) visoka su u našem fragmentu također otprilike kao i u Torresanijevim izdanjima, tj. 2,5 do 2,75 mm.«²² Štefanić će posebno istaći da veličina slova nije dovoljna za identifikaciju pojedinog tiska, već su važne i mnoge druge pojedinosti. »Brevijar od 1493. ima samo sitna slova, visoka 1,5 do 1,7 mm (osim ini-

²² V. Štefanić, Jedna hrvatskoglagoljska inkunabula ..., 55.

cijala). Slova našega fragmenta od 1491. otprilike odgovaraju po veličini slovima Torresanijeva brevijara, ali po mnogim pojedinostima, kako sam već kazao, među tipovima ovih dviju edicija ima ipak dosta razlike. K navedenim razlikama mogao bih još dodati i to, da je u izdanju od. g. 1493. slog čistiji i simetričnije postavljen, a razmak među slovima je nešto manji nego u izdanju od 1491., ali te okolnosti mogle bi biti slučajne i povremene.«²³ Za *Prvotisak* će Tandarić navesti sljedeće mjerne podatke: stupac sadrži obično 36 redaka, širina je stupca 6,7 cm, a visina oko 21,5 cm, početna su slova visoka prosječno 4,5 mm, ako zbog svoga posebnog oblika ne prelaze redovitu visinu retka, veća su slova bez title visoka 3 mm, a manja su slova visoka 2 mm, ali je razmak između redaka kod većih slova 3 mm, a kod manjih slova 4 mm pa zbog toga nije poremećen broj redaka u stupcu.²⁴ Uspoređujući senjska i riječka izdanja, A. Nazor iskazat će mjeru 20 redaka. »Mjera od 20 redaka razlikuje se također u senjskim i riječkim izdanjima, i to za 1 cm. U senjskim ona iznosi 8,3 cm, a u riječkim 9,3 cm.«²⁵

Kod mjerenja nastojali smo se pridržavati Haeblerovih preporuka. Mjerali smo 10 redaka, od baze najdonjeg retka do baze 11 retka (von unten den Abstand).

Zapažamo da je svečani karakter misala kao knjige s oltara izražen ne samo impozantnim vanjskim izgledom već i veličinom slova. Mjera 10 redaka kod misala osjetno je najveća: kod *Prvotiska* ona iznosi 61 mm, a kod senjskog *Misala* koji je u svakom pogledu mnogo skromniji mjera 10 redaka iznosi 41 mm. U brevijarima, međutim, koji imaju posve drugu namjenu i koji nemaju svečani karakter mjera 10 redaka je znatno manja. U *Brevijaru* iz 1491. ona iznosi 33 mm, a u *Baromićevu brevijaru* svega 32 mm. Zanimljivo je da se u *Bukvaru* kao knjižici specifičnog karaktera koja je služila za vježbu u čitanju i učenju molitava, koja, dakle, nema strogo liturgijski karakter, mjera 10 redaka kreće između ta dva krajnja raspona, ona iznosi 46 mm. Tako mjera 10 redaka kao da izražava i poseban karakter pojedinog izdanja. Ali za nas je važnije što obilježje međusobne razlikosti, između ostaloga, uočavamo i u mjeri 10 redaka.

²³ Ibid., 58.

²⁴ J. Tandarić, Grafički znakovi našeg Prvotiska ..., LXII-LXIII.

²⁵ A. Nazor, Osvrt na povijest naših najstarijih štamparija ..., 9.

Doseg analize grafije

Proučavajući određene pojave i navodeći probleme koji oko tih pojava iskrsavaju, istraživači će u interpretaciji pojedinih pojava gotovo redovito nastojati uspostaviti razvojni kontinuitet, negdje će im se on sam nametnuti, a negdje će ga mukom uspostavljati služeći se brojnim nategama. Kod istraživača je neobično snažno prisutna težnja da se u svojim interpretacijama približe modelu razvojne zakonitosti. Grafija glagoljskih inkunabula opire se uspostavljanju razvojnog kontinuiteta u uobičajenom periodizacijskom poretku: u prvim inkunabulama susrećemo neke starije morfološke osobine, a u kasnijim neke mlađe grafijske morfološke osobine. Takva pojednostavljenja, kad je u pitanju grafija glagoljskih inkunabula, jednostavno nisu moguća. Dati sintezu neke građe često znači upravo to: uhvatiti razvojni kontinuitet i izložiti ga klasifikacijskim i periodizacijskim shemama. Ali grafija glagoljskih inkunabula opire se svim periodizacijskim shemama.

Analizirajući slova, već smo zaključili da su kod strukturiranja tiskanih znakova ostvarena karakteristična obilježja međusobne razlikosti kao i kod rukopisnih kodeksa, tj. da se i kod tiskanih knjiga ostvaruje sličan morfološki raspon. Iz analize je postalo uočljivo da grafija glagolj. inkunabula jednostavno odražava morfološki raspon prisutan u rukopisnim kodeksima, bez strogo određene vremenske zakonitosti u pojavnosti pojedinih znakova.

Takva je situacija i s ligaturama. Ne možemo jednostavno zaključiti da je tradicionalni način formiranja ligatura zamijenila Baromićeva tehnika lomljenih ligatura, kada već u *Brevijaru* iz 1491. nalazimo ligature koje nas prilično iznenađuju, koje po svojoj strukturiranosti nisu karakteristične za tradicionalan način formiranja ligatura i koje kasnije nalazimo u lomljenom obliku. Kao što smo vidjeli u *Brevijaru* iz 1491. nalazimo čitav niz takvih kombinacija: *gv*, *vd*, *žd*, *zv*, *už*, *pv*. Isto tako kombinacije *pl*, *vl* u tradicionalnoj nelomljenoj formi uočavamo već u *Prvotisku*, a iste strukture samo u lomljenom obliku tako često susrećemo u *Baromićevu brevijaru* i senjskim izdanjima. Zapravo, u spomenutim slučajevima struktura tradicionalnog i lomljenog znaka u biti se ne razlikuje osim po tehničkoj izvedbi, po razmaku prisutnom u lomljenoj varijanti.

Grafija glagoljskih inkunabula opire se uspostavljanju pravolinijskog razvojnog kontinuiteta i zbog toga što u novijim izdanjima opet uočavamo povratak na tradicionalno oblikovanje ligatura. Ásbóth je lomljene ligature označio nesumnjivim tehničkim napretkom, što se svakako može prihvatiti, ali poslije te progresivne tehničke novine mi se u kasnijim izdanjima susrećemo s pretežno tradicionalnim, uniformiranim rješenjima. Dakle, i kad je riječ o posve tehničkoj izvedbi grafičkih znakova, uočljiv je stanovit diskontinuitet.

Na prvi pogled čini se da je primarna svrha i krajnji domet analize grafije gla-

golj. inkunabula u revidiranju nekih postavljenih teza. Teza o fizički jedinstvenoj glagoljaškoj tiskari koja se zbog nadiranja Turaka bila prisiljena seliti na relaciji Kossin – Senj – Rijeka izazvala je mnoge polemičke tonove. Veliki raspon karakterističnih obilježja razlikosti ne dopušta da *Prvo tiskarstvo* i *Brevijar* iz 1491, pa senjska i riječka izdanja identificiramo kao tvorevine jedinstvene tiskare, ali isto tako teško ih je okarakterizirati kao posve izolirane pojave. Kad bismo promatrane inkunabule željeli okarakterizirati kao posve izolirane pojave, upali bismo samo u drugu krajnost. Mnogobrojnost oblika s karakterističnim obilježjima međusobne razlikosti i uočeni diskontinuitet upućuju nas na tvrdnju da su tvorci prvih glagoljskih inkunabula davali svoja rješenja na temelju cjelokupnog glagoljaškog iskustva. Oni su nesumnjivo bili vrsni poznavaoци glagoljaške tradicije, štoviše, ne možemo se oteti utisku da su u sebi imali pohranjeno stoljetno glagoljaško iskustvo, pa su iz njega odabirali i stvarali prema svojim sklonostima, ali su mu istovremeno nekim svojim novim rješenjima i doprinosili.

Jedino tako možemo razumjeti i objasniti veliki raspon karakterističnih obilježja međusobne razlikosti, a uočeni diskontinuitet u gotovo svim pojavama koje smo promatrali postaje posve logičan. Duhovno posjedovanje tradicije postaje jače od svih mogućih nametnutih ili bilo kako uvjetovanih izolacionizama i rađa motivaciju koja nadvladava sve moguće inertnosti. Osjećaj pripadnosti tradiciji, koji je kod naših glagoljaša nesumnjivo bio snažan, nadvladava sve prostorne izolacionizme i prerasta u stvarnu, konkretnu pripadnost jedinstvenom glagoljaškom iskustvu. Prema tome doseg analize grafije promatranih inkunabula ne ostaje samo u granicama prikazivanja određenih odstupanja u inventaru grafičkih znakova. Posve je sigurno da bogatstvo obilježja međusobne razlikosti ne može biti samo u funkciji dokazivanja određenog odstupanja i konstatiranja razlika u inventaru pojedinih inkunabula, već je u isto vrijeme i odraz jedinstvenog glagoljaškog iskustva. Naime, ako uzmemo u obzir koherentnost i vitalnost glagoljaške sredine i uočeni diskontinuitet u promatranim pojavama, onda nam se samo od sebe nameće pitanje: nije li i grafijska slika naših inkunabula u isto vrijeme i slika jedinstvenog glagoljaškog iskustva kojim su se svi koristili, ali kojemu su istovremeno svi i doprinosili.

Na taj način i analiza grafije naših inkunabula doprinosi svestranom osvjetljenju fenomena glagoljaštva.

Zusammenfassung

DER ERSTE ZEITABSCHNITT
 DER KROATISCH-GLAGOLITISCHEN BUCHDRUCKKUNST
 (Analyse der graphischen Zeichen)

Da man in letzter Zeit sehr viel über erste glagolitische Inkunabel hinsichtlich des Entstehungsortes diskutiert und da eine These über eine einheitliche glagolitische Druckerei mit einheitlichen Buchstabentypen aufgetaucht ist, hat sich der Autor entschlossen mit Hilfe einer Analyse der graphischen Zeichen aus fünf Inkunabel dieses Problem durchzuleuchten. Da in den Diskussionen, den Beschlüssen, die man auf Grund einer inhaltlich-filologischen Analyse erhalten hat, wie auch auf Grund einer Rekonstruktion der kulturellen und geopolitischen Situation widersprochen wurde, nimmt die Analyse der graphischen Zeichen in einem Versuch der Erleuchtung der vollständigen Problematik eine besonders wichtige Stelle ein.

Der Gegenstand der Untersuchung ist die Ausgabe des *Missals* aus dem Jahre 1483, für die man weiss wo sie gedruckt wurde, die Ausgabe des *Breviers* aus dem Jahr 1491, für die man mit grosser Wahrscheinlichkeit den Ort des Druckes annehmen kann, dann eine venezianische Ausgabe (*Brevier* aus dem Jahr 1493), eine Ausgabe aus Senj (*Missal* aus dem Jahr 1494) wie auch eine Ausgabe der Druckerei in Rijeka (*Bukvar* aus dem Jahr 1530).

Der Autor liess sich von Haeblers Prinzipien leiten und als Gegenstand der Untersuchung wählt er 11 Buchstaben, die durch ausserordentliche Mannigfaltigkeit ihrer Formen gekennzeichnet sind und bei denen die charakteristische Unterscheidungsmerkmale leicht zu erkennen sind. Grösse Beachtung schenkte der Autor den Ligaturvarianten und deren Komparationen. Der Autor schliesst, dass die graphische Zeichen unserer Inkunabel den morphologischen Spannungsbogen, der in den Kodizes vorhanden ist, ohne eine strenge zeitliche Folge im Erscheinen der einzelnen Zeichen widerspiegelt.

Die Analyse der graphischen Zeichen bestätigt die These über eine einheitliche Druckerei mit einem einheitlichen graphischen Inventar nicht, aber das Reichthum der Mannigfaltigkeite der charakteristischen Unterscheidungsmerkmale zeugt gleichzeitig über eine einheitliche glagolitische Erfahrung, der man sich in der gleichen Zeit bediente und der man gleichzeitig auch beigetragen hat.

SLOVO

31

ČASOPIS STAROSLAVENSKOG ZAVODA U ZAGREBU

ZAGREB 1981.

S L O V O

**ČASOPIS STAROSLAVENSKOG ZAVODA
»SVETOZAR RITIG«
Instituta za filologiju i folkloristiku, p.o. Zagreb**

Izlazi jedanput godišnje

UREDNIŠTVO: 41000 ZAGREB, DEMETROVA 11

BROJ: 31

**Urednički odbor:
ANICA NAZOR, MARIJA PANTELIĆ,
JOSIP TANDARIĆ**

**Glavni urednik:
ANICA NAZOR**

**Odgovorni urednik:
BISERKA GRABAR**

**Tehnički urednik:
JOSIP MILIĆ**

**Lektor tekstova na hrvatskom jeziku:
ZRINKA VUKOVIĆ**

**Korektori:
JASNA VINCE, ANICA VLAŠIĆ-ANIĆ**

**Ovaj broj časopisa »Slovo« izlazi uz financijsku pomoć Republičke zajednice za znanstveni rad
SR Hrvatske, SIZ-VII.**

Tisak: Štamparski zavod »Ognjen Prica«, Zagreb, 1982.